

УДК 627.717.3(075.5)

КОЗАЦТВО І ЧУМАЦТВО ЯК ІСТОРИЧНІ ФОРМИ САМООРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНЦІВ

Роман ДОДОНОВ,

доктор філософських наук, професор

Науково-дослідний інститут українознавства

Київського національного університету

імені Тараса Шевченка

orcid.org/0000-0003-1598-499X

Фронтирний характер Вольностей Війська Запорозького багато в чому обумовив спорідненість соціокультурних рис козаків та чумаків. Метою дослідження є розгляд козацтва і чумацтва як конкретно-історичних форм саморегуляції українців, що виконували соціально-значущі функції в додержавному стані формування ранньомодерної нації.

У статті розглядаються існуючі концепції походження та взаємодії козацтва та чумацтва. Так, за І. Рудченком, в основі чумацтва лежить козацтво. М. Костомаров стверджував, що чумацтво і бурлацтво є проміжною ланкою між козацтвом та селянством. Д. Яворницький доводив, що січовики не лише охороняли, а й грабували чумаків. Простежуються спільні риси побуту, фольклору та мілітарної культури козаків і чумаків як історичних форм самоорганізації українців. Робиться висновок, що завдяки козакам вдалося політично відстояти Гетьманищину, завдяки чумакам відбувалося початкове нагромадження капіталу, зародження торгово-буржуазних відносин, формування заможного класу, становлення національного ринку. Подібні процеси були притаманні більшості країн тогочасної Центрально-Східної Європи. Спільним моментом для названих концепцій співвіднесення козацтва і чумацтва є генетичний (чумаки походять від козаків) та організаційний аргументи (соціальна будова козацьких і чумацьких асоціацій подібна). Їх виокремлення дозволило розширити перелік

асоціацій і поставити питання про історичні форми саморегуляції українського народу в додержавному стані. До таких форм слід віднести козацтво, чумацтво, бурлацтво, кобзарство, лоцманство, вільні матроси, гончари та інші цехові об'єднання. Всі вони є продуктом стихійної самоорганізації та підпорядковуються універсальним соціологічним закономірностям. До цього слід додати, що чумацтво, як і козацтво, були формами життєдіяльності, не сумісними з кріпацтвом. Вони не вписувалися ані в загальний циркуляр Російської імперії, ані в жорсткий «економізм» радянської методології. Адже драматична історія козацтва та чумацтва – це не лише про військову звитягу чи матеріальний добробут, а й про індивідуальну свободу, єднання людини з природою, мрії про гідне життя.

Ключові слова: Україна; запорожці; чумаки; історичні форми саморегуляції українського народу.

The frontier nature of the Zaporizhzhya Sych largely determined the affinity of the socio-cultural features of the Cossacks and Chumaks. The purpose of the study is to consider Cossacks and Chumaks as specific historical forms of self-regulation of Ukrainians that performed socially significant functions in the pre-state period of the formation of the early modern nation. The article analyzes existing concepts of the origin and interaction of Cossacks and Chumaks. According to I. Rudchenko, Cossacs is the basis of chumacs. M. Kostomarov claimed that chumaks and burlaks are an intermediate link between cossacks and peasants. D. Yavornytskyi proved that the cossacks not only guarded, but also robbed the chumaks. Common features of everyday life, folklore and military culture of Cossacks and Chumaks as historical forms of self-organization of Ukrainians are traced. It is concluded that thanks to the Cossacks it was possible to politically defend the Hetmanship, thanks to the Chumaks, the initial accumulation of capital, the birth of trade-bourgeois relations, the formation of a wealthy class, and the formation of a national market took place. Similar processes were inherent in most of the countries of Central-Eastern Europe at that time. The common point for the concepts of the correlation of Cossacks and

Chumats is genetic (the Chumaks come from Cossacks) and organizational arguments (the social structure of Cossack and Chumat associations is similar). Their isolation made it possible to expand the list of associations and raise questions about the historical forms of self-regulation of the Ukrainian people in the pre-statehtriod. These forms include Cossacks, Chumats, burlaks, kobzars, pilotages, free sailors, potters and other guild associations. All of them are the product of spontaneous self-organization and are subject to universal sociological laws. To this it should be added that chumaks, like cossacks, were forms of life incompatible with serfdom. They did not fit either into the general circular of the Russian Empire, or into the rigid 'economism' of the Soviet methodology. After all, the dramatic history of Cossacks and Chumaks is not only about military success or material well-being, but also about individual freedom, the union of man with nature, dreams of a dignified life.

Keywords: Ukraine; Zaporozhians; chumaks; historical forms of self-regulation of the Ukrainian people.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Історична компаративістика пропонує розглянути декілька унікальних феноменів української минувшини. В 20-ті роки минулого століття їх називали «виробничими об'єднаннями українців», створюючи масштабні дослідницькі проєкти з вивчення чумаків, Дніпровських лоцманів, вільних матросів, гончарів та інших «цеховіків». В науковій літературі зустрічаємо також згадки про бурлацтво та кобзарство. Спільним у всіх названих спільнот є елементи інституціоналізації громадянського суспільства на додержавному рівні соціальних відносин. Важливим завданням є порівняння таких елементів з ще одним соціокультурним феноменом українства, а саме – Запорозьким козацтвом. Вивчення їх в динаміці дозволить змоделювати тенденції самоорганізації українців, які в завершеній формі передбачають появу власної держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичні форми саморегуляції українського народу з соціально-філософської точки зору досліджувала Н.В. Крохмаль [5]. В контексті її концепції розглядалися також традиції запорожців [6]. Механізми саморегуляції соціальних організмів різного рівня описані М.П. Лукашевичем і В.П. Бехом [8].

Основним джерелом для порівняння козацтва і чумацтва, що буде використано в даній статті, є збірка «Чумаки. Студії з історії та історіографії», видана у 2024 році тернопільським видавництвом «Крок». Книга фіналізувала історіографічний проєкт під керівництвом проф. В.М. Андрєєва, першим етапом якого була аналогічна збірка «Дніпровські лоцмани» (2012) [3]. Збірка «Чумаки» складається з трьох частин: по-перше, власне археографічного дослідження «Етнографічна комісія при ВУАН під керівництвом Віктора Петрова: науково-дослідний проєкт вивчення чумацтва»; по-друге, репринту маловідомої, але вкрай важливої праці «Чумаки» українських учених-членів Етнографічної комісії ВУАН, яке побачило світ мізерним накладом у 1931 р. під редакцією А. Лободи та В. Білого. Це дослідження, у свій час, в силу ідеологічних та політичних причин, було фактично вилучено з наукового обігу та незаслужено забуто. Разом з тим, воно і в ХХІ ст. залишається одним з найповніших досліджень історії чумацтва та має непересічне значення для подальшого вивчення історії та культури України. Нарешті, по-третє, збірка містить раніше неопубліковані джерела з історії чумацтва з Наукових архівних фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського НАН України (Київ). З огляду на те, що практично всі члени Етнографічної комісії ВУАН в 30-ті роки минулого століття зазнали репресій, їх праця не мала жодних шансів побачити світ за радянські часи [4].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Доступ до названих джерел відкриває можливості не лише для відтворення особливостей субкультури чумацтва, але й до

порівняння останнього з козацтвом. Слід визнати, що на описовому рівні це завдання було виконано в XIX столітті дослідниками, які запропонували декілька оригінальних етнологічних концепцій взаємодії запорожців та українських чумаків. Невирішеною раніше частиною наукової проблеми залишається більш широке соціологічне узагальнення з констатацією усталених форм саморегуляції народу.

Тому *метою* нашого дослідження є розгляд козацтва і чумацтва як конкретно-історичних форм саморегуляції українців, що виконували соціально-значущі функції в додержавному стані формування нації.

Виклад основного матеріалу. Чумаки та чумацтво є видатним феноменом української культури. Своїми коріннями він сягає доби Київської Русі, конкуруючи з караванами східних купців. Чумаки вели оптову торгівлю сіллю, хлібом, лісом, залізом, дьогтем, горілкою, тютюном, сушеною рибою, кустарними виробами. У різні історичні періоди структура вантажу змінювалась. Якщо у XV–XVII ст. пріоритетними напрямками були Краків і Гданськ, куди постачали сільськогосподарську продукцію з України, то в XVIII–XIX ст. вигідним було доправляти збіжжя, шкіру, мед, віск до портів Одеси, Херсона й Бердянська. Маршрути чумаків навічно закарбувалися в назвах шляхів Степової України: Бакаїв шлях, Муравський шлях, Царгородський, Харківський та ін. Чумаки задовольняли торговельні потреби величезного ареалу Південно-Східної Європи, охоплюючи своїм промислом не лише Україну, а й Польщу, Білорусь, Угорщину, Румунію, Молдову, Північний Кавказ, Поволжя та інші країни та регіони.

Необхідність охороняти валки від нападів ногайців і кримських татар призводила до звернення чумаків до запорожців з проханням про надання конвою. Відомо, що козаки часто супроводжували чумаків прикордонням, забезпечували переправу валок через Дніпро. Зі свого боку чумаки оплачували ці охоронні послуги. Вони запозичили в козаків чимало елементів мілітарної культури, зокрема облаштування зручних для оборони таборів для ночівлі,

побудованих із вишикуваних у чотирикутник маз. Серед чумаків було чимало козаків. Чумаки-селяни залюбки зимували на землях Війська Запорозького, обираючи для цього відносно безпечні поселення Великого Лугу. Тому не дивно, що побутові особливості чумацтва й запорозького козацтва мають чимало спільних рис [4, с. 5].

Хронологічно одним з перших, хто порівнював козаків і чумаків, був польський письменник Зенон Леопольд Фіцер, відомий також під псевдо Тадеуш Падалиця. У 1840 році він характеризував чумаків як «одрубну клясу людности, цілком окремішню своїми внутрішніми й зовнішніми особливостями від навколишньої маси» [1, с. 51]. Він писав, що чумацтво на Поліссі, Волині, Поділлі і Правобережжі відрізняється від польського («білостоцького») чумацтва, що обмежувалось регіоном Вісли та Дністра. На Подолії й Україні чумак стояв після козака на другому місці: «чумак свідомий своєї гідності, певний себе, за всякої ситуації примушує поважати свою особу, і разом простий, до життя ставиться з іронією і презирством» [1, с. 52]. Т. Падалиця підкреслював, що чумаки, так само як і козаки, комплектувалися з заможніших верств людності. Аналогія продовжувалась вказівкою на чумацьких отаманів, яких ті обирали для ведення комерційних справ валки, внутрішнього адміністрування та прикінцевого індивідуального розрахунку [1, с. 51].

Як зазначав В. Білий, «не випадково автор підкреслює свої симпатії до чумацтва і подекуди поєднує його з козацтвом. Чумак імпонував польському націоналістові, бо нагадував козацтво – не те, правда, козацтво, що пізніше стане за соціальну базу для політичної програми кирило-методіївців узагалі, спеціально Костомарова, а те колишнє реєстрове та надвірне козацтво, вірне проводові польських гетьманів, що не робило замахів на Річ Посполиту. На нього бажав би польський націоналіст спертися в боротьбі проти російської деспотії» [1, с. 51].

У 1845 році побачила світ «Історія Нової Сечі» Аполлона Скальковського [9], в якій автор, розглядаючи «запорозьку промисловість», напряду ототожнював козаків і чумаків. «У минулі часи вони становили хіба що особливу класу людей, у простому народі особливо шанували їх чесність, безстрашність і глибокі знання в географії; вони одні знали тоді, де йде славнозвісний «Шпаковий шлях» або «Муравська дорога». Чумак дійшовши межі степів, «ставав ніби героєм степу, поборником гайдамак-бедуїнів, чуми, посухи, іноді голоду і спраги, а найчастіше – злості ворогів: татарських мурз та ногайців» [9, с. 237]. Так само, як і Падалиця, А.О. Скальковський звертає увагу на зовнішні подібності козацтва і чумацтва, зокрема, на те, що чумаки обирали «отамана й кухаря у кожній валці» [9, с. 238]; що чумаки мали зброю і, коли нападали на них, миттєво перетворювали табір на фортецю.

М.І. Костомаров висунув теорію, що чумацтво і бурлацтво були тими проміжними стадіями, що через них перейшло козацтво раніше, ніж повернулося до стану хліборобів. «Козак, – пише він у своїй дисертації, – ...був головною дієвою особою в історичній сфері народнього українського життя, отже він був за зразок народньої української вдачі». Коли козацтво зникло, то риси його відбилися на інших станах: «...Відбитком колишнього лицарства на Україні являється чумак». На думку Костомарова, українці від одного полюса – козацтва – не могли так швидко перейти до протилежності – хліборобства. Потрібні були якісь проміжні стадії цієї еволюції, адже, за Костомаровим, «природа любить ступневистість, і людина не може її поминути» [7]. Перш, ніж залишити свій колишній мілітарний образ життя й засвоїти інший, хліборобський, народ має пізнати проміжний стан між старим побутом і майбутнім. Саме тому, ще до того, як козак перетворився на селянина, він став «чумаком і бурлаком». Переставши козакувати, українці взялися чумакувати. Стан чумацький є перехід до стану хлібороба, скотаря, хлопа. Заняттям своїм він – хлоп – духом і вдачею козак.

М.І. Костомаров трактує чумака не як прозаїчного крамаря с тверезим економічним розрахунком, а як якогось ідеаліста; докази на те він знаходить у тих словах чумацьких пісень, де чумаків називають «славною чумачією», «славними чумаченьками», а їхні подорожі шуканням слави: ходять, мовляв, чумаки не тільки грошей добувати, але й «слави заживати». Пісні козацькі перетворюються на чумацькі:

«Ой хвортуно, хвортуно,
Послужи нам як служила;
Служила в бурлацтві,
Служила в козацтві
Послужи ще й у чумацтві» [1, с. 54].

За М.І. Костомаровим, з матеріальним інтересом у чумака поєднується несвідомий потяг до подорожів, пригод, товариського спілкування, добровільний тривалий розрив з сім'єю, тобто теж саме, що визначало життя запорожців. Козацтво, було це «істее братство, куди кожний пристаючи був братом других – чи він був преж того паном, чи невольником, аби християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді, і повинні були слугувати всім по слову христовому, і жодної помпи панської і титула не було поміж козаками» [1, с.55].

Взагалі, представникам Кирило-Мефодіївського братства було притаманне романтичне прагнення ідеалізувати козацтво та його роль в процесі державотворення: «Україна жила доти, доки існувало козацтво й оживе, скоро воно воскресне» [1, с. 55]. Певною мірою, такі настрої перекочували в концепції українознавців кінця ХІХ століття. Зокрема, в працях фольклориста І.Я. Рудченка чумацтво нерозривно пов'язується з козацтвом. Якщо у М.І. Костомарова, чумак був крамар, водночас і вояк; то у І.Я. Рудченка – «вояк, водночас і крамар». Запорожці, за Рудченком, це спочатку риболови, звіролови, промисловці, що ходили на Низ весною на влови і повертали восени додому. Як постала Січ, то козаки регулярно

рибалчили й рибу продавали чумакам і самі чумаків посилали в інші країни; крім того, вони конвоювали чумацькі валки для захисту від нагайців. До речі, пізніше академік Д.І. Яворницький аргументовано доводив, що січовики не лише охороняли, а й грабували чумаків, тобто відносини між козаками і чумаками не завжди були безконфліктними.

За концепцією І.Я. Рудченка, чумаки є спадкоємцями козаків. З відомих причин, вважав він, українська торгова промисловість «розвивалася нещасливо». В давні часи купцями були «княжі гості», пізніше – чумаки, що провадили свої операції під безпосередньою охороною, а подекуди і з участю козацтва; згодом козаки самі стали чумаками. В своєму історичному розвитку чумацтво виробило свої організаційні форми, що впритул наближає його до козацтва. Ці форми козацької асоціації такі цінні, що не втратили ваги і після падіння Січі. Вони перетворилися на дорожню асоціацію чумаків. Водночас, «не слід жалкувати за старим явищем, що природно зникає, коли зникають ті економічні причини, які його витворили; треба тільки поширити ідею асоціації в господарському житті народу, щоб запобігти виникненню монополістів, себто капіталістів, які багатітимуть коштом зубожіння мас» [1, с. 80]. Коли козацтво занепало, робить висновок І.Я. Рудченко, чумацтво «стало приютом для угасшего рыцарства. Притупивши «гострі шаблі» й «списи», спасенные, быть может, случаем от нового закрепощения собственным старшинам – даже иногда родичам, – козаки подружились с медленными волами и предались исключительно чумачеству» [1, с. 78]. Отже, спочатку чумаків рятували козаки, а пізніше – чумаки козаків...

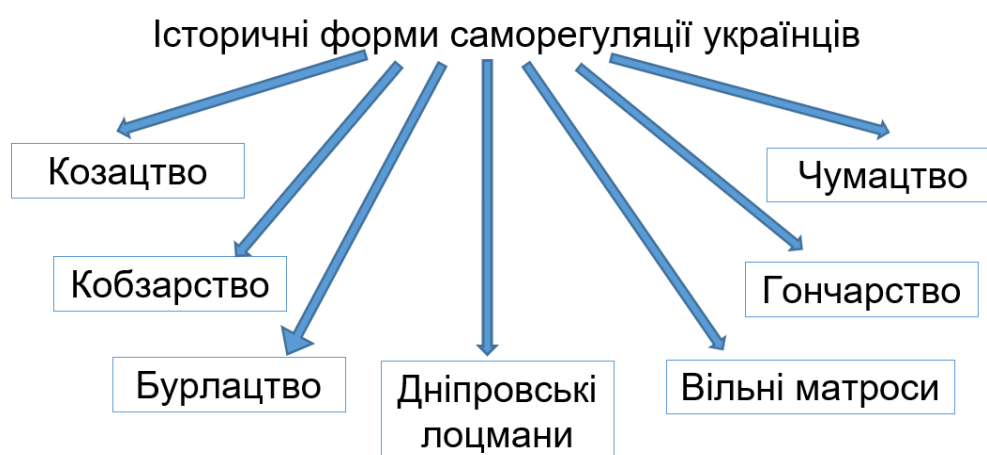
В 20-ті роки ХХ століття, коли Етнографічна комісія ВУАН реалізовувала свій масштабний дослідницький проєкт з вивчення чумацтва, відбулася зміна методологічних та ідеологічних настанов. Ця зміна була настільки швидкоплинною, що буквально одні й ті самі автори починали писати свої звіти в одній парадигмі, а закінчували вже в іншій. Переважно позитивістську методологію української (але ще не радянської) етнографії

остаточно витіснила марксистська. Яскравою ілюстрацією цьому є стаття «Уваги до чумацького фолкльору» В. Білого [2]. «Як пережиток клясово ворожої нам науки, – писав він, – треба викоренити із ужитку ту концепцію чумацтва, що її дала українська націоналістична етнографія. Вивчаючи чумацький промисел сьогодні, треба йти від його економіки. Коли ми про чумацький побут дещо знаємо, то про економіку чумацтва ми знаємо дуже мало. На цей бік і треба скерувати наші дослідницькі заходи насамперед... Чумацтво треба вивчити і як явище соціологічне. Діалектичний марксо-ленінський метод є єдиний правильний шлях» [1, с. 97]. На його думку, після впровадження таких студій «остаточно рухне глитайська легенда націоналістичних, дрібно-буржуазних етнографів про чумаків-лицарів соціальної справедливості, а стануть вони перед нами у справжньому своєму світлі, як представники сільської буржуазії, дрібного торгового капіталу, а їхні уславлені артілі – як тимчасові капіталістичні кооперативні об'єднання, що ніяк не могли регулювати капіталістичне господарство, як про це мріяли народники» [1, с. 97].

Критика В. Білим концепцій українських етнографів, що описують зв'язок козацтва і чумацтва, пояснюється не лише трансформацією теоретико-методологічних підстав дослідження, а й репресіями, яких зазнали перші керівники «чумацького проєкту». Оновлений склад Етнографічної комісії ВУАН щосили намагався продемонструвати свою щирість і лояльність радянській владі. «Сучасна Етнографічна комісія, – писав, зокрема, В. Білий, – рішуче відмежувавшись од буржуазних традицій і своїх попередників (Чубинський, Сумцов, Вовк, Гнатюк, М. Грушевський) і колишніх керівників (акад. акад. А. Лобода, А. Кримський), стає на шлях тісної ув'язки науково-дослідного процесу з практикою радянського соціалістичного будівництва» [1, с. 106]. Втім, подібні зізнання не врятували і новий склад комісії від ідеологічних переслідувань та репресій.

В умовах колективізації і курсу партії на «знищення куркуля як класу» будь-які симпатії до чумаків з їх прагненнями до заможного життя були недоречними. Чумацтво ототожнювалося з куркульством, тобто соціально чужим радянській владі соціальним елементом. І таке упереджене ставлення до чумацької проблематики певною мірою зберігалось до кінця існування СРСР, незважаючи на появу окремих досліджень, ініційованих талановитими українськими істориками, етнографами, фольклористами.

Узагальнюючи зміст проаналізованих вище концепцій співвіднесення козацтва і чумацтва, підкреслимо два спільних для них аргументи: 1) генетичний (чумаки походять від козаків); 2) організаційний (соціальна будова козацьких і чумацьких асоціацій подібна). Це дозволило розширити перелік асоціацій і поставити питання про історичні форми саморегуляції українського народу в додержавному стані:

За Н.В. Крохмаль, під «історичними формами саморегуляції соціального процесу» слід розуміти «внутрішню організацію впорядкованої взаємодії людей у певних просторово-часових вимірах, що історично склалася і функціонує на основі інформаційних процесів, тобто формує взаємодію двох підсистем – регулюючої та регульованої і є способом існування і вираження змісту саморегуляції соціального процесу в її різних модифікаціях» [5, с. 10].

Конкретним проявом історичної форми саморегуляції авторка вважає запорозьке козацтво, в межах якого регулювання відносин між керуючою та керованою підсистемами відбувалось на основі звичаїв та традицій. «На Запорізькій Січі це виявилось у формуванні інститутів влади, таких як гетьман, кошові отамани, а також старшина (бунчужний, обозний, писар та ін.), що утворили суб'єкт управління. Прості козаки, а також місцеве населення склали своєрідну спільноту... Всі державні справи вирішувалися на великому (загальному) колі або малому козацькому колі. Гетьман же сам приймав рішення лише внутрішнього порядку, але якщо вирішення питань стосувалося міжнародної або військової сфери, то збиралася рада козаків, яка й приймала рішення простою більшістю голосів. Ця димерна система розвивалася протягом усього існування як Запорізької Січі, так і всієї України доби Гетьманщини» [5, с. 120].

По мірі формування ранньомодерної української держави запорізьке козацтво намагалось зберегти свою відносну автономність, постійно відтворюючи власну саморегулятивну субсистему. Н.В. Крохмаль називає Запорізьку Січ «державою в державі», оскільки основні функції соціальних інститутів Гетьманщини були стихійно сформовані на Січі на основі традицій і лише потім інкорпоровані в державу. Свідченням автономності і стійкості соціальної організації козацтва є «паралельне існування владних структур Гетьманщини і Війська Низового (Петро Конашевич-Сагайдачний у Києві – Яцько Неродич-Бородавка на Січі, Іван Виговський та Петро Дорошенко – Іван Сірко, Іван Мазепа – Кость Гордієнко та інші)» [5, с. 120]. Саме до другої, низової гілки, тобто пов'язаної із громадянським суспільством і місцевим самоврядуванням історичної форми саморегуляції соціальних процесів слід зараховувати й феномен чумацтва.

Висновки. Оцінюючи місце козацтва і чумацтва в українській історії, потрібно пов'язувати його з процесом формування ранньомодерної нації. Адже завдяки козакам вдалося політично відстояти Україну, завдяки чумакам

відбувалося початкове нагромадження капіталу, зародження торгово-буржуазних відносин, формування заможного класу, становлення національного ринку. Подібні процеси були притаманні більшості країн тогочасної Центрально-Східної Європи.

Узагальнюючи зміст проаналізованих концепцій співвіднесення козацтва і чумацтва, підкреслимо два спільних для них аргументи: 1) генетичний (чумаки походять від козаків); 2) організаційній (соціальна будова козацьких і чумацьких асоціацій подібна). Це дозволило розширити перелік асоціацій і поставити питання про історичні форми саморегуляції українського народу в додержавному стані. До таких форм слід віднести козацтво, чумацтво, бурлацтво, кобзарство, лоцманство, вільні матроси, гончари та інші цехові об'єднання. Всі вони є продуктом стихійної самоорганізації та підпорядковуються універсальним соціологічним закономірностям.

До цього слід додати, що чумацтво, як і козацтво, були формами життєдіяльності, не сумісними з кріпацтвом. Вони не вписувалися в загальний циркуляр Російської імперії. Не вписувалися вони і в жорсткий «економізм» радянської методології. Адже драматична історія козацтва та чумацтва – це не лише про військову звитягу чи матеріальний добробут, а й про індивідуальну свободу, єднання людини з природою, мрії про гідне життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Bilyi V. Literatura pro chumakiv. *Chumaky. Studii z istorii ta istoriohrafii* / Red. kol.: V. Andrieiev (hol. red.), S. Andrieieva, S. Bilivnenko, R. Dodonov, S. Teliupa. Kyiv: Vyd-vo «Krok», 2024. S. 48-106.

2. Bilyi V. Uvahy do chumatskoho folkloru. *Chumaky. Studii z istorii ta istoriohrafii* / Red. kol.: V. Andrieiev (hol. red.), S. Andrieieva, S. Bilivnenko, R. Dodonov, S. Teliupa. Kyiv: Vyd-vo «Krok», 2024. S.36-47.

3. Dniprovski lotsmany: narysy z istorii ta istoriohrafii / Andrieiev V., Bilivnenko S., Bielov O. ta in. Kherson: Vyd-vo VNZ «KhDMI», 2012. 352 s.

4. Dodonov R.O. Vstupne slovo. *Chumaky. Studii z istorii ta istoriografii*. Kyiv: Vyd-vo «Krok», 2024. S. 4-9.
5. Krokhmal N. Istorychni formy samorehuliatsii sotsialnoho protsesu. Zaporizhzhia: «Prosvita», 2004. 144 s.
6. Krokhmal N.V. Zaporizke kozatstvo yak istorychna forma sotsialnoi rehuliatsii. *Nova paradyhma*. 1997. Vyp. 5. S. 36-40.
7. Kostomarov M.I. Slovianska mifolohiia / Uporiad., prymit. I.P. Betko, A.M. Polotai; vstupna st. M.T. Yatsenka. K.: Lybid, 1994. 384 s.
8. Lukashevych M., Bekh V. Mekhanizmy samorehuliatsii sotsialnoho orhanizmu krainy yak obiektyvna osnova rozpodilu ta intehtratsii orhaniv vlady. *Suchasna ukrainska polityka: polityka i politolohy pro nei*. K.: Vydavnytstvo Ukrainsko-finskoho instytutu menedzhmentu i biznesu, 1999. S. 41-63.
9. Skalkovskiy A.A. Ystoryia Novoi Sechy yly posledneho Kosha Zaporozhskoho: na osnovanyu podlynnnykh dokumentov Zaporozhskoho Sechevoho Arkhyva, Ch. 1. Odessa, 1885. 317 s.
10. Chumatskiiia napodnyia pesny Y.Ya. Rudchenka / Uklad., avt. pepedm., ppymit. I.Ya. Rudchenko. Киевъ: Типографіа М. Р. Фрейтса, 1874. 257 s.